20.YÜZYILIN BAŞINDA GÜNEYDOĞU ANADOLU'DAKİ AZINLIK / ERMENİ OKULLARI*

Doç. Dr. Kenan Ziya TAŞ**

Özet / Abstract:

Çalışmamızda, 20.Yüzyılın başında Güneydoğu Anadolu'da, Diyarbakır, Antep, Urfa ve Mardin illerindeki azınlık okullarının durumunu, hem idari hem de sosyo-ekonomik açından bölgenin en başta gelen merkezleri olan bu illerdeki azınlık okullarının misyonerlik faaliyetlerini ele aldık.

Anahtar Kelimeler: Azınlık Okulları, Diyarbakır, Antep, Urfa ve Mardin, Misyonerlik, Hıristiyanlık, Ermeni, Yahudi ve Rum

GİRİŞ

20.Yüzyılın başında Güneydoğu Anadolu'daki azınlık okulları dediğimizde şu dört ildeki durumu ele alacağız. Bu vilayetler bugün dahi hem idari hem de sosyo-ekonomik açından bölgenin en başta gelen merkezleridir.

1- Diyarbakır

2- Antep

3- Urfa

4- Mardin

20. Yüzyılın başı dediğimiz zaman dilimi, tarihi açıdan Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına tekabül eder. Osmanlı Devleti ise genişleme ile başlayan ve nihayetine kadar devam eden süreçte, içtimai ve siyasi açıdan çeşitli dinleri ve kavimleri barındıran bir devlet yapısı arz eder. Başka bir ifade ile toplum farklı unsurlardan oluşur. Anlaşılacağı üzere bu farklılıklarda temel unsur dindir. Hususi olarak hıristiyanlık söz konusu olduğunda mezhepler de devreye girer.[1] Yazının içinde tablolara yansıyan isim ve bilgilere bakıldığında bunu müşahede etmek mümkündür.

---

* Bu yazı, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü tarafından 24-25 Nisan 2004 tarihinde Ankara'da düzenlenen Ermeni Araştırmaları II. Türkiye Kongresi'ne sunulan "20.Yüzyılın Başında Güneydoğu Anadolu'daki Azınlık Okulları ve Bunlardan Ermeni Okullarının Durumu Üzerine Bazı Bilgiler" başlıklı bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

** Dicle Üniversitesi, DİYARBAKIR

[1] Osmanlı Devletindeki din temelli idari ve sosyal yapılanma için bkz. Bilal Eryılmaz, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi, İstanbul, 1990.

Azınlık Okulları, söz konusu olduğunda en dikkate değer konu misyonerlik faaliyetleridir. Bu sebeple ayrıntılara girmeden önce, konunun temel kavramlarından olan iki tabiri belirtmek gerekiyor. Biri *azınlık*, diğeri de *misyonerlik* kavramlarıdır. *Azınlık* tabiri genel olarak içinde yaşanılan toplumun büyük parçasına göre dil, din, soy, örf ve bunlara bağlı kültür unsurları açısından farklılık arzeden, sayıca veya nisbetçe az toplulukları ifade eder. *Misyonerlik* ise hıristiyan terminolojisinde İncil'i hıristiyan olmayan halklara yayma faaliyetidir. Misyoner ise bu faaliyeti yürüten kişidir.

Osmanlı Devleti'nde azınlıkların faaliyetleri ve misyonerlerin bu faaliyetlerdeki rolü ve etkisi konusu çok geniş ve derindir. Türk tarihinin şark meselesi olarak bilinen çok geniş bir bahsi ile ilişkili ve problemli konularından biridir. Bu yazının konusu da azınlıkların durumu ve misyonerlik faaliyetleri değildir.[2] Ancak şunu vurgulamak gerekir, Azınlık okulları, misyoner faaliyetlerinin kilislerle birlikte en büyük meşguliyet sahasını teşkil etmektedir. Ayrıca misyoner faaliyetleri, tarihin belli bir döneminde olmuş ve sona ermiş tarihi bir vak'a değildir. Hâlâ çeşitli ad ve görüntülerde fakat aynı mahiyette devam etmektedir.[3]

İstanbul'un fethinden hemen sonra açılan Osmanlı Devleti'ndeki ilk azınlık okullarının varlığı başlangıçta hiç bir problem oluşturmamıştır. 18. Yüzyılın başından itibaren sayıları gittikçe artmış, bu artış, 1840 ile 1860 arasında kesafet kazanmıştır.[4]

Bahsettiğimiz dönemde adı geçen yerlerdeki duruma girmeden önce, genel olarak devrin Türkiye'sinde durum nedir? Aşağıda iki ayrı toblo veriyoruz.

[2] Türk tarihinde misyonerlik faaliyetleri için pek çok araştırma bulunmaktadır. Bir örnek olarak bkz. Bayram Küçükoğlu, Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri, İstanbul, 2003.
[3] Necmettin Tozlu, Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar, Ankara, 1991, s.5.
[4] İlknur Polat Haydaroğlu, Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, Ankara, 1990, s. 95.

19.YÜZYILDA AZINLIK OKULLARI[5]

	OKULLAR	Sayısı
1	Rum Okulları	240
2	Ermeni Okulları	863
3	Yahudi Okulları	150
4	Protestan Okulları	392
5	Katolik Okulları	660
	TOPLAM	2305

CUMHURİYETTEN ÖNCEKİ AZINLIK VE YABANCI OKULLARIN SAYISI[6]

	Azınlık Okulları	Yabancı Okullar	Toplam
Okul Sayısı	667	715	1382
Öğretmen Sayısı	1250	1300	2560
Öğrenci sayısı	74000	96000	170000

Çeşitli araştırmalardan derlenenen bu iki tablodan da görüldüğü gibi rakamlar arasında büyük farklılıklar hemen dikkati çekiyor. 19. Yüzyılda azınlık okullarının sayısı 2305 iken Cumhuriyet öncesine tesadüf eden dönemdeki sayı 667'dir. Buradaki azalmaya Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi ile ortaya çıkan nüfus değişiklikleri sebep olmuştur. Bu bir kırılma noktasıdır. Çok büyük yekunlara ulaşan miktarda gayrimüslim nüfus siyasi hudutlar dışında kalmıştır. Nüfusdaki bu değişim tabii olarak okul sayısına da yansımıştır. Fakat şurası da gözden kaçırılmaması gereken bir husustur ki, bu sayılar maalesef kesin rakamlar değildir ve bunu şu ana kadar ki çalışmaların da kesinleştirdiğini söylemek mümkün değildir.Çünkü bunların sıhhatli arşiv kayıtları yoktur. Meselâ, 1310-1311 yılı istatistiği Vilâyât-ı Şahanedeki Mekâtip-i Ecnebiyye'nin sayısını verirken Amerikan okullarını 41 olarak verir.

[5] Halit Ertuğrul, Kültürümüzü Etkileyen Okullar, İstanbul, 2002, s.131.
[6] H. Ertuğrul, Kültürümüzü Etkileyen Yabancı Okullar, s.101.

Halbuki aynı tarihlerde ülkemizde Birleşik Devletlerin elçiliğini yapmış olan H.S.S Cox'ın verdiği bilanço söz konusu istatistikten oldukça farklıdır. Yüksek okul ve kolej adedi 35, Leyli kız mektebi 27, umumi mektepler 508 ve talebe sayısı 25171 olarak görünüyor.[7] Zaten 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi Osmanlı Devletin'deki azınlık okullarının dönüm noktasıdır. Nizamnameden önce devletin resmi kayıtlarında sistematik bir kaydı olmayan bu okullar nizamname ile kayıt altına alınmaya çalışılırken gerek okulların açılması ve gerekse öğrenci ve öğretmen istihdamında büyük kolaylıkllar sağlanmıştır.

Bir de şu hususu zikretmek gerekir: Yabancı okul kavramı ile azınlık okulu kavramı birbirinden ayrı olarak mütalaa edilmektedir. Yabancı okul ile Amerika, Fransa ve diğerlerinin gelip açtığı okullar kasdedilirken, azınlık olarak da ülkedeki gayrimüslim unsurların kendilerinin açtığı okullar kastedilmektedir. Her ne şekilde olursa olsun bu okullarda istihdam edilen öğrenci ülke içindeki insanlardır; bir başka ifade ile gayrimüslim unsurlar olmaktadırlar. Dolayısıyla hitap edilen kitle açısından çok büyük bir fark bulunmamaktadır. Faaliyetleri sonuçları itibariyle benzerdir. Sadece yabancı okul gurubuna giren okullara, ülkenin özellikle bir kısım seçkin zümrelerinin çocuklarının devam etmesi, onları prestijli okul seviyesine yükseltmiştir.

Bölgedeki okul sayılarını ele aldığımızda meselâ yukarıda verdiğimiz tablolardaki verilerin alındığı araştırmalardaki rakamlara bakıldığında, Diyarbakır'da 6 azınlık okulu ve bu okulun 640 öğrencisi bulunmaktadır.[8] Ayrıca Katolik tarikatlarından Kapuçinlerin okullarından, Diyarbakır'da 1 okul yaklaşık 140 öğrenci; Mardin'de 2 okul yaklaşık 60 öğrenci; Urfa'da 1 okul yaklaşık 50 öğrenci görünüyor.[9]

[7] N.Tozlu, Yabancı Okullar, s.77.
[8] H. Ertuğuğrul, Külürümüzü Etkileyen Okullar, s.133.
[9] Ayten Sezer, Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri, Yeni Türkiye, Sayı 38 (Mart-Nisan 2001 Ermeni Sorunu Özel Sayısı), s.952

SALNÂME-İ MAARİF'E GÖRE H.1315-1316 TARİHİNDE DİYARBAKIR VİLAYETİNDE BULUNAN GAYRİ MÜSLİM OKULLARI:

Livâ-Kaza	**Mektebin ismi**	**Talebe Sayısı**	**Mensub olduğu cemaat**	**Mesul müdürü**
Diyarbakır	Ermeni mektebi	245	Ermeni	Keşiş Artin Efendi
"	Süryani	51	Süryani	Naum Efendi
"	Rüşdiye	13	Keldani	Keşiş Stefan Efendi
"	Protestan	65+30 inas	Protestan	Mardiros Efendi
Mardin	Protestan	51	Protestan	Cercis Efendi
"	Amerikan Mektebi	42	"	Misteri Efendi
Maden	Ermeni	62	Ermeni	-

Yukarıda adı geçen gayrimüslim mekteplerde 30'u kız olmak üzere toplam 553 öğrencinin okuduğu anlaşılıyor. Tabloda geçenlerin dışında olmak üzere biri Diyarbakır biri de Mardin'de olmak üzere iki de Fransız mektebinin varlığı ayrıca bildirilmektedir.[10] Şimdiye kadar yapılan araştırmalardan elde edilen rakamlara göre Diyarbakır'da 20. yüzyılın başında 22 adet protestan okulunun varlığından bahsedilmektedir.[11]

Şimdi veri kaynağı olarak kullandığımız Diyarbakır ve Halep Salnâmelerindeki bilgileri esas alarak, yazının başında adını verdiğimiz vilayetlerdeki okulların durumunu rakamlarla verelim:

DİYARBEKİR SANCAĞI [12]

İş bu Sancağın nüfusu 153221 neferden ibarettir.

[10] Salnâme-i Maarif (Salnâme-i Nezaret-i Maarif- Umumi), Matbaa-i Amire 1989,1899, 1900 ve 1903, s.613, 1203.
[11] Halit Ertuğrul, Kültürümüzü Etkileyen Okullar, İstanbul, 2002, s.124.
[12] Diyarbakır Salnameleri, C.1,s .409

Diyarbekir kazasına dair malumat: Diyarbekir kazasında, 3 kütüphane (Sarı Abdurrahman Paşa, Hamid Beyzade Ömer Efendi, Ragıbiye),1 medrese, 1 rüşdiye-i askeriye, 1 rüşdiye-i mülkiye, 1 inas rüşdiyesi, 1 darulmuallimin 5 mekteb-i ibtidai, 10 mekteb-i sıbyan, 9 Hıristiyan mektebi, 2 ecnebi mektebi, 1 Yahudi mektebi vardır.

Siverek kazasına dair malumat: Siverek kazasında, 2 medrese, 1 mekteb-i rüşdi, 3 mekteb-i ibtidai, 6 mekteb-i sıbyan 4 mekteb-i gayr-i müslim vardır.

Derik kazasına dair malumat: Derik kazasında 1 mekteb-i ibtidai, 2 mekteb-i sıbyan, 2 Hıristiyan mektebi vardır.

Silvan kazasına dair malumat: Silvan kazasında 1 medrese, 1 mekteb-i rüşdi, 1 sıbyan 5 Hıristiyan mektebi, vardır.

Beşiri kazasına dair malumat: Beşiri kazasında, vaktiyle merkez-i kazada mekteb namına bir bina bile mevcud değil iken saye-i marif-vaye-i hazreti padişahide ahiren 5 aded mekteb-i ibtidai inşa ve tesis olunmuştur.

Lice kazasına dair malumat: Lice kazasında 2 medrese, 1 İslâm, 3 Hristiyan mektebi, 27 mekteb-i sıbyan vardır.

AYNTAB SANCAĞI

Ayntâb kazası

Mekatib-i İbtidaiye-i Gayr-i Müslimenin Esami ve Mevkileri[13]

	Mektebin İsmi	Nevi	Aded-i Şâkirdanı	Mevkii
1	Protestan Mektebi	Zukur	165	Kavlicede
2	Protestan Mektebi	İnas	92	Kavlicede
3	Protestan Mektebi	Zükur	43	Mardin Dağında
4	Protestan Mektebi	İnas	68	Mardin Dağında
5	Protestan Mektebi	Zükur	380	Kayacıkta
6	Protestan Mektebi	İnas	315	Kayacıkta
7	Protestan Mektebi	Zükur	160	Kurb-ı Zincirlide
8	Latin Mektebi	Zukur	130	Terasanta
9	Latin Mektebi	İnas	120	Terasanta

[13] Halep Salnâmesi, s.239.

10	Ermeni Nersiyon Mektebi	Zukur	350	Çukur Mahallesinde
11	Ermeni Kertasras Mektebi	İnas	60	Çukur Mahallesinde
12	Ermeni Vartanyan Mektebi	Zukur	112	Hayk Zimmiyan Mah.
13	Ermeni İtna Noğan Mektebi	Zukur	170	//
14	Ermeni İtamhanesi Mektebi	Zukur	40	//
15	Ermeni Haybunisyan Mektebi	İnas	320	//
16	Ermeni İbtidai Mektebi	Zukur	180	Kurb Zincirli Mahallesinde
17	Ermeni Mervegan Mektebi	Zükur	65	Alaybeyinde
18	Ermeni İbtidai Mektebi	İnas	30	Tarla-yı Atikde
18	Ermeni Hürpesmiyon Mektebi	İnas	55	İbn Eyüb'da

Kilis kazası

Mekteb-İ İbtidaiye-İ Gayr-i Müslimin Esami ve Muallimleri[14]

	Mektebin İsmi	Nev'i	Aded-i Şakirdanı	Muallimin İsmi
1	Katolik Mektebi	Zükur	25	Fikri Efendi
2	Katolik Mektebi	Zükur	20	Ohannes Serabyan Efendi
3	Katolik Mektebi	Zükur	15	Ohannes Kasaryan
4	Katolik Mektebi	İnas	55	Felomina Frankliyan
5	Protestan Mektebi	Zükur	14	Eküpcan Kürkciyan
6	Protestan Mektebi	İnas	44	Serveran Kostanyan
7	Protestan Mektebi	İnas	30	Flora Kostanyan
8	Ermeni Mektebi	Zükur	25	Hamparsum Berberyan
9	Ermeni Mektebi	Zükur	30	Artin Nişanyan
10	Ermeni Mektebi	Zükur	30	Agop Deyr Bogosyan
11	Ermeni Mektebi	İnas	20	Zarohmi Kefşkeryan
12	Ermeni Mektebi	İnas	25	Rahel Kefşkeryan
13	Ermeni Mektebi	İnas	15	Vardi Kebabciyan

Bu hıristiyan okullarının yanısıra Kilis kazasında 1 mekteb-i rüşdiye, 25 mekteb-i ibtidaiye vardır.[15]

[14] Halep Salnâmesi, s.254.

URFA SANCAĞI

Yazıda kullanıdığımız araştırmalara göre Urfa'da 1 azınlık okulu ve 50 öğrencinin varlığından haber verilmekte ise de Salnâme kayıtlarında bu husus görülmemektedir. Salnâmedeki bilgiler şu şekildedir: Urfa; Birecik, Rumkale, Suruç, Harran namlarında dört kazayı havidir. Urfa kasabasında; 11 Medrese 24 mekteb vardır.[16]

Haleb Vilayeti Urfa Sancağı Birecik kazasına dair malumat: 1 tekke 1 kütüphane 1 mekteb-i rüşdi 3 mekteb-i ibtidai 10 sıbyan mektebi vardır. Nizib karyesinde 1 tekke 1 mekteb-i Rüşdi 4 sıbyan mektebi vardır.[17]

MARDİN SANCAĞI

Mardin kazasına dair malumat: Mardin kazasında, 3 medrese, 1 mekteb-i idadi, 3 mekteb-i ibtidai, 5 sıbyan, 7 Hıristiyan mektebi, 2 ecnebi mektebi mevcuttur.

Nusaybin kazasına dair malumat: Nusaybin kazasında 1 mekteb-i sıbyan, 1 Hristiyan mektebi vardır.

Cizre kazasına dair malumat: Cizre kazasında, 1 medrese, 1 mekteb-i rüşdi, 1 mekteb-i ibtidai, 1 mekteb-i Süryani, vardır.

Midyat kazasına dair malumat: Midyat kazasında, 3 medrese, 1 rüşdi, 3 ibtidai, 4 sıbyan, 4 Hıristiyan mektebi vardır.

Savur kazasına dair malumat: Savur kazasında, kazada, 1 rüşdi, 1 ibtidai, 4 sıbyan, 1 Hıristiyan mektebini havidir.

ERGANİ SANCAĞI

Ergani kazasına dair malumat: Ergani kazasında, 1 ibtidai, 4 sıbyan, 3 Hıristiyan mektebi mevcuttur

Maden kazasına dair malumat: Maden kazasında, kasaba derununda, 1 ibtidai, 3 sıbyan, 2 Hıristiyan mektebi mevcuttur.

Palu kazasına dair malumat: Palu Kazasında, üç büyük mahalleden oluşan kasabada, 1 medrese, 1 rüşdi, 2 ibtidai, 3 Hıristiyan mektebi mevcuttur.

[15] Halep Salnâmesi, s. 257.
[16] Halep Salnâmesi, 272, 410,
[17] Halep Salnâmesi, 423

Çermik kazasına dair malumat: Çermik kazasında, 1 medrese, 1 rüşdi, 2 ibtidai, 3 hıristiyan mektebi mevcuttur.

Her iki unsura yani müslim ve gayrimislim toplulukların sahip oldukları okulların adedine baktığımızda, hem daha önceki yıllara hem de ülkenin diğer yerlerine nazaran fazlalık yönündeki farklılık dikkati çekmektedir. Bölgedeki hıristiyan nüfusun hangi zümrelerden olduğu ve nüfus miktarlarına ait daha önce yaptığımız incelemeler bulunduğu için burada ayrıntıya girmiyoruz.[18] Ancak nüfus nisbetleri ve ihtiyaçlar söz konusu olduğunda müslim nüfusa nisbetle ağırlık taşıdıklarını söyleyebiliriz. Ancak şu hususu da belirtmeliyiz ki, eğitim konusunda maalesef daha önceleri alınması gereken tedbirler alınmadığı ve bu konuya gereken önem ve hassasiyet gösterilmediği için okullar konusu da hep müslim nüfus aleyhine gelişecek sonuçlar doğurmuştur .

Sonuç olarak bu okullarının hem fonksiyonlarının hem de çalışma metodlarının nasıl olduğuna dair katıldığımız iki tesbiti vermek istiyorum. Bu okulların fonksiyonlarını göstermesi bakımından Antep'te 1912 yılında Dârü'l-Muallimin-i Rüşdi adıyla açılan Ermeni okulu, Taşnak cemiyeti ile irtibat halindedir. Ermeni Apostol papazlarca kurulan bu okulun müdürü Armenak, Harward Üniversitesi'nde tarih ve felsefe doktorası yapmış birisidir. Yine bölgede açılan yabancı okulların çalışma metodlarının nasıl olduğunu, Mardin'de açılan Amerikan Kız ve Erkek Okullarında en iyi şekilde müşahede etmek mümkündür. Başlangıçta çok az olan öğrenci sayısı ve okul ücreti, zamanla öğrenci sayısının artışına paralel olarak 500 doları geçen seviyeye ulaşır. Bunun üzerine misyonerler, fakir öğrencileri öğrenim süreleri boyunca borçlandırırlar. Böylece mezun olan öğrenciler, iş hayatına girdikten sonra borçlarını öderken kendilerinden misyonerlerce talep edilen iş sahalarında istihdam edilmek suretiyle yönlendirilirler.[19]

[18] Bu konularda şu yazılarımıza bakılabilir: Kenan Ziya Taş, "Osmanlı Devleti Zamanında Diyarbakır'daki Ermeni Nüfusu Üzerine Bazı Bilgiler", Milli Eğitim, Sayı 157 (Kış 2003), s, 202-208); Kenan Ziya Taş, "Bir İnanç Merkezi Olarak Diyarbakır'daki Dini ve Kültürel Çeşitlilik", Kenan Ziya TAŞ**, (**Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi" 23-27 Eylül 2002 Mersin'e sunulan bildiri), Güneydoğu ve Diyarbakır, Erzincan, 2003. Özsoy Ofset. S.152-180.

[19] N. Tozlu, Yabancı Okullar, s.110, 142.

KAYNAKÇA

SEZER, Ayten: O*smanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri*, Yeni Türkiye, Sayı 38 (Mart-Nisan 2001 Ermeni Sorunu Özel Sayısı).

KÜÇÜKOĞLU, Bayram: *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul, 2003.

ERYILMAZ, Bilal: *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi*, İstanbul, 1990.

DİYARBAKIR SALNAMELERİ, İstanbul, 1999.

ERTUĞRUL, Halit: *Kültürümüzü Etkileyen Okullar*, İstanbul, 2002.

HAYDAROĞLU, İlknur Polat: *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Ankara, 1990.

TAŞ, Kenan Ziya: "Bir İnanç Merkezi Olarak Diyarbakır'daki Dini ve Kültürel Çeşitlilik", **(**Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi" 23-27 Eylül 2002 Mersin'e sunulan bildiri), *Güneydoğu ve Diyarbakır*, Erzincan, 2003. Özsoy Ofset. S.152-180.

TAŞ, Kenan Ziya: "Osmanlı Devleti Zamanında Diyarbakır'daki Ermeni Nüfusu Üzerine Bazı Bilgiler", *Milli Eğitim*, Sayı 157 (Kış 2003), s, 202-208).

TOZLU, Necmettin: *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Ankara, 1991.

SALNÂME-İ MAARİF *(Salnâme-i Nezaret-i Maarif- Umumi),* Matbaa-i Amire 1989,1899, 1900 ve 1903.

VİLÂYET-İ HALEB SALNÂMESİ*, 1324 Sene-i Hicriyesine Mahsustur*, Matbaa-i Vilâyet (Halep), 1322 (Rumi).